

آسیب‌شناسی جامعه نبوی از منظر سوره حجرات

اصغر کوراوند*

چکیده

بررسی نقاط ضعف و آسیب‌شناسی جامعه دینی، از گام‌های مهم و اساسی، در جهت رشد و پیشرفتِ جوامع، محسوب می‌شود. در این میان، جامعه نبوی، به عنوان آخرین الگوی دینی و اجتماعی بشریت، مورد توجه دقیق آسیب‌شناسانه قرآن کریم، قرار گرفته تا در مسیر رشد و پیشرفت، از گذرگاه‌های حادثه خیز، به سلامت عبور نماید. در این میان سوره حجرات، در حوزه راهبری و آسیب‌شناسی جامعه نبوی، نقش بسزایی دارد. هدف از تحقیق حاضر، بررسی آسیب‌شناسانه جامعه نبوی از چشم‌انداز سوره حجرات است تا برای برداشتن گام‌های استوار در آینده، گذشته را به درستی شناخته شود و از تجربه‌های آن، درس گرفته شود، چرا که اگر از این راهبرد غفلت شود، دروغ‌ها به جای حقیقت خواهند نشست و آینده مورد تهدیدهای ناشناخته قرار خواهند گرفت. در این پژوهش ابتدا، مواد اولیه تحلیل، به روش کتابخانه‌ای، گردآوری و توصیف شده، سپس به روش‌های مختلف استدلالی، مورد تجزیه و تحلیل عقلانی، قرار گرفته است. بررسی‌های این تحقیق نشان دهنده لزوم توجه راهبردی به آسیب‌شناسی جوامع دینی است. دستاورد پژوهش حاضر، حاکی از آن است که یکی از مهم‌ترین عوامل آسیب‌زا و موانع رشد و پیشرفت جوامع دینی و مذهبی، احساس برتری ایمانی و به عبارت دیگر خودشیفتگی دینی و همچنین لزوم خودکنترلی و خودبانی در روابط فردی و میان فردی در زندگی است.

واژگان کلیدی: روانشناسی قرآن بنیان، جامعه سازی اسلامی، خودشیفتگی، روانشناسی

اسلامی، سوره حجرات.

*. دانش آموخته دکتری قرآن و روانشناسی (جامعه المصطفی العالمیه): Korawand.۲۶۵@gmail.com

مقدمه

جوامع بزرگ انسانی، تمدن‌ها و فرهنگ‌های دیرپا، پیش از آن و بیش از آن که به وسیله دشمنان بیرونی از پای درآمده و به افول گرایند، از درون تهدید شده و به سمت سقوط حرکت کرده‌اند، بنابراین راز ماندگاری و پیشرفت و رشد جوامع بشری، در آسیب‌شناسی و بازسازی مداوم درونی آن‌هاست. از همین روست که رشد و پیشرفت در جوامع بشری، بدون آسیب‌شناسی و توجه به عوامل آسیب‌زای آن، امکان پذیر نخواهد بود. جامعه نوپای نبوی نیز از این قاعده بی‌نیاز نبوده است. بررسی‌های تاریخی و تفسیری نشان می‌دهد که هم زمان با ورود اسلام به مدینه و هجرت پیامبر اسلام صلوات‌الله‌علیه، رشد و پیشرفت جامعه نبوی نیز، آغاز می‌شود. برای دستیابی به این هدف، قرآن کریم در جایگاه وحی الهی، گام به گام، جامعه نبوی را آسیب‌شناسی نموده و به سمت ترقی و پیشرفت سوق داده است. سوره‌های نازل شده در مدینه که به بیست و هشت سوره بالغ می‌شود، هر یک به ابعادی از ویژگی‌های جامعه پیشرو اسلامی، اشاره کرده است. در این میان سوره حجرات، در حوزه راهبری و آسیب‌شناسی جامعه نبوی در اواخر دهه اول هجری، نقش بسزایی را ایفا نموده است. عملیات آسیب‌شناسی در فرایند شکل‌گیری جامعه نبوی، از مهم‌ترین اقدامات انجام شده جهت استحکام بخشی و انسجام دهی به جامعه ایمانی به شمار می‌رود. نگاه آسیب‌شناسانه به جامعه نبوی همگام با نزول وحی، راه کارهای درمانی قرآنیِ مقابله با آسیب‌های و تقویت جامعه دینی را ترسیم نموده و دستاوردهای کاربردی و مفیدی را برای امروز جامعه اسلامی در حوزه کیفیت رفتارسازی فردی و اجتماعی مؤمنین، ارائه می‌نماید (بهجت پور، ۱۳۹۵: ۸۷-۱۱۷).

بنابراین، با توجه به ماهیت یهدی الی الرشد بودن قرآن کریم، (جن/۲) و توجه جدی قرآن، به آسیب‌ها و موانع رشد و پیشرفت در جوامع بشری، بالاخص جوامع دینی، عدم توجه به آسیب‌شناسی قرآنی در مورد جامعه عصر نزول، موجب تکرار همان آسیب‌ها و مشکلات

برای جوامع مسلمان بعد از نزول، خواهد شد. در نمایی کلی، بررسی آسیب شناسانه جامعه عصر نزول سوره حجرات، به ما می‌نمایاند که پیامبر اسلام (ص)، در پرتو وحی و مدیریت الهی، با چه آسیب‌هایی دست و پنجه نرم کرده و با چه راه‌کارهایی آن را از چالش‌ها عبور داده تا در پرتو این نگاه، ما نیز بتوانیم در گام دوم انقلاب پله‌های ترقی و پیشرفت را در جامعه اسلامی خود، طی نماییم و به برنامه‌ریزی جهت پیشگیری و درمان آسیب‌های جامعه دینی، همت بیشتری بنماییم. در همین راستا، سوره حجرات را به تمام معنا می‌توان، سوره‌ای مهم در نقد و بررسی اخلاق دینی مسلمانان دانست که با ظرافتی کم‌نظیر، به بیان آسیب‌های دینی در حوزه باورها و رفتارهای جامعه اسلامی پرداخته است (کلباسی، ۱۳۹۷: ص ۷۹). از همین رو در پژوهش حاضر، تلاش شده است تا با گام‌های روشمند و با تحلیل‌های روان شناسانه، به آسیب‌شناسی جامعه عصر نزول سوره حجرات، پرداخته شود. هرچند رُخدادها و ویژگی‌های جامعه نبوی عصر نزول قرآن، از دید مورخان و مفسران، پوشیده نمانده است، اما مطالعه و پژوهشی روشمند، روانشناسانه و آسیب شناسانه، در پرتو سوره حجرات، توسط نگارنده یافت نشده است. بنابراین هدف از تحقیق حاضر، بررسی آسیب شناسانه جامعه نبوی از چشم‌انداز سوره حجرات است تا برای برداشتن گام‌های استوار در آینده، گذشته را به درستی شناخته باشیم و از تجربه‌های آن، درس گرفته باشیم، چرا که اگر از این راهبرد غفلت شود، دروغ‌ها به جای حقیقت خواهند نشست و آینده مورد تهدیدهای ناشناخته قرار خواهند گرفت.

پیشینه پژوهش

حضور پیامبر در مدینه و تشکیل حکومت دینی از نقاط عطف تاریخ اسلام به شمار رفته که مملو از پدیده‌های اجتماعی و گذار اعتقادی - سیاسی جامعه عرب آن روز از شرک و بت‌پرستی به توحید و خداپرستی و از ساختار سیاسی - اجتماعی قبیله‌ای به تشکیل قدرت

مرکزی منسجم می‌باشد (بهجت پور، ۱۳۹۵: ص ۹۱). اما مطالعه و پژوهشی روشمند، روان شناسانه و آسیب شناسانه، در پرتو سوره حجرات، توسط نگارنده یافت نشده است. در اکثر پژوهش‌هایی که در مورد سوره حجرات صورت گرفته است، تنها به توصیف رفتارهای نابهنجار در عصر نزول سوره حجرات پرداخته شده است، و آن را صرفاً یک دستور العمل جامع اخلاقی برای تهذیب روح و روان و در یک کلام آن را سوره اخلاق و آداب دانسته‌اند (سبحانی، ۱۳۸۰، ص ۲۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ج ۲۲، ص ۱۳۵). در حالی که تبیین و بررسی علل و زمینه‌های رفتارهای نابهنجار و نابهنجاری که در سوره حجرات به آن اشاره شده است، مهم‌تر از توصیف و ارزش‌گذاری اخلاقی آن است. در بعضی از پژوهش‌های تفسیری در سوره حجرات، به انگیزه‌ها و ریشه‌های بعضی از رفتارهای نابهنجار موجود در سوره، اشاره شده ولی هیچ شبکه واحدی بین علل و انگیزه‌های رفتارهای نابهنجار موجود در سوره بیان نشده است (قرائتی، ۱۳۸۰: ص ۱۱۴).

برخی از مفسرانی که معتقد به ارتباط تنگاتنگ معارف سوره‌ها با فضای نزول هستند، فضای نزول را همان چالش و آسیبی می‌دانند که سوره در صدد مواجهه با آن است (جوادی آملی، ۱۳۸۳: ج ۱، ص ۱۱۴). به عبارت دیگر مراد از فضای نزول، همان ویژگی‌های رفتاری و شخصیتی مردم در جامعه عصر نزول است که گاهی از آن به مشکلات و چالش‌های سوره، نام برده می‌شود و گاهی روش‌های جدیدی را برای کشف این فضای نزول و چالش مورد نظر، ارائه کرده‌اند (الهی زاده، ۱۳۸۷: ص ۲۳). ولی به علل آسیب‌زا و چالش آفرینی که این فضا را در جامعه عصر نزول رقم زده است، و همچنین فرایند روشمند روان شناسانه آن، اشاره‌ای نکرده‌اند. نکته‌ای که در تمام پژوهش‌های انجام شده، مغفول قرار گرفته است، محور اصلی این پژوهش، می‌باشد، یعنی نبود نگاه روشمند روان‌شناسانه و آسیب شناسانه جامعه نبوی عصر نزول. قابل توجه است که این نگاه به جامعه نبوی و ترسیم انگیزه‌ها و اهداف مردم عصر نزول

سوره حجرات، نکته‌ای است که تاکنون در پژوهش‌های تفسیری و قرآنی به آن توجه نشده است.

مفهوم شناسی

در اینجا، تعدادی از مفاهیم مهم و اصلی را توضیحی مختصر می‌دهیم تا استفاده از آنها و نسبت آنها با یکدیگر، قدری معلوم‌تر باشد و به دریافت مطالب کمک کند.

۱. آسیب‌شناسی

واژه آسیب در لغت به معنای زخم، عیب و نقص، آفت و صدمه (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۱، ۱۱۴) و «آسیب‌شناسی» به معنای بحث و مطالعه درباره علل بیماری و عوارض و علایم غیر عادی است و هدف از آن، شناخت آسیب‌ها و علل پیدایش آن‌هاست (آقایی، ۱۳۸۰: ص ۱۰۶). آسیب‌شناسی را می‌توان عملیاتی جهت شناخت و جلوگیری از بروز یا درمان آسیب به وجود آمده همراه یک پدیده دانست. البته می‌توان گفت هدف آسیب‌شناسی تنها درمان یک آسیب نیست، بلکه ممکن است آسیب‌شناس، با تشخیص موقعیت بروز یک آسیب و نوعی پیشگیری اجتماعی، هم زمان با جلوگیری از بروز، آن را تبدیل به یک فرصت، جهت رشد و پیشرفت یک پدیده نماید (بهجت پور، ۱۳۹۵: ص ۹۲).

۲. جامعه نبوی

«جامعه» در لغت به معنای گرد هم کردن، فراهم آوردن و برهم افزودن است (فراهیدی، ۱۴۱۰ ق، ص ۲۳۹) و در اصطلاح به جمع یا گروه؛ خصوصاً گروهی از انسان‌ها اطلاق می‌شود که جهت مشترکی مانند نژاد، زبان، دین و مذهب، ملیت و... با هم داشته و به اعتبار همان جهت مشترک، یک جامعه را تشکیل داده و برای رسیدن به اهداف مشترک سیاسی، فرهنگی و اقتصادی و مانند آن، به طور مشترک فعالیت می‌کنند (انوری، ۱۳۸۱: ج ۳، ص ۲۰۷۲). جامعه

نبوی نیز در آغاز، اجتماعی از مؤمنین پیشرو بود که با ظهور اسلام در مکه، به خدا و آرمان‌های اسلامی ایمان آورده و با تحمل مشقت‌های فراوان، با هجرت به مدینه، پایه‌های اصلی اجتماعی نوین بر پایه ایمان به خداوند را بنا نهادند (بهجت پور، ۱۳۹۵، ص ۹۴).

۳. خودشیفتگی (عجب)

لغت خودشیفته، ترجمه لغت ناریسیم^۱ است که از یک افسانه یونانی گرفته شده است. واژه ناریسیسیم از نام ناریسوس، یکی از اسطوره‌های یونانی گرفته شده است. خودشیفتگی اصطلاحی است که اولین بار فروید آن را به کاربرد. اصطلاح خودشیفتگی برای بیان حالت آن‌هایی به کار می‌رود که قدرت عشق‌ورزی آن‌ها به جای گرایش به سوی دیگران، به سوی خویش می‌باشد. این حالت بسیاری از کسانی است که نوروتیک یا سایکوتیک هستند، آنها منحصرأ به خود مشغولند و باور دارند که بالاتر از دیگرانند یا دست کم مورد توجه همگان هستند. معادل این مفهوم در زبان عربی، مفهوم عجب است.

واژه عَجَب، اسم مصدر است از عَجَب، یَعْجَبُ که در فارسی به معنای خودبینی، خودپسندی، کبر و گردن کشی است (عمید، ۱۳۶۳).

راغب دو واژه عجب و تعجب را که معنای مشابه عجب دارند؛ این گونه تعریف می‌کند: «الْعَجَبُ وَ التَّعَجُّبُ: حَالَةٌ تُعْرَضُ لِلْإِنْسَانِ عِنْدَ الْجَهْلِ بِسَبَبِ الشَّيْءِ، وَ لِهَذَا قَالَ بَعْضُ الْحُكَمَاءِ: الْعَجَبُ مَا لَا يُعْرَفُ سَبَبُهُ» (مفردات ألفاظ القرآن، ۱۴۳۴: ص ۵۴۷)؛ یعنی شخص معجب به حقیقت خویش، جاهل و از امتیازات خود در شگفت است. در مجمع البیان، دو واژه اعجاب و عجب را این گونه تعریف می‌کند: الاعجاب، السرور بما يتعجب منه و العجب، السرور بالنفس؛

^۱. Narcissistic

اعجاب، خوشحالی به چیزی است که مایه تعجب شود و عجب هم خوشحالی به نفس است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲۷/۵).

از دقت در گفتار ارباب لغت، به این نتیجه می‌رسیم که عجب در لغت آن است که انسان در اثر جهل، خویشتن را صاحب کمالات و فضایل بداند و خود را بهره‌مند از ویژگی‌ها و امتیازاتی بیندارد، و از این طریق در نفس خود، احساس سرور و خوشحالی کند، تا حدی که رأی و نظر خود را صحیح و رأی دیگران را خطا بیند (سجادی، ۱۳۸۴: ص ۱۰). لازم به ذکر است که نکته بسیار لطیف این تعریف این است که فرد معجب خود را صاحب این کمالات به صورت استقلالی می‌بیند و اگر واقعاً این کمالات را با این دید نمی‌دید، اصلاً خود را صاحب این کمالات نمی‌دید، بلکه خداوند را صاحب این عطایا می‌دید.

روش پژوهش

روش به معنای راه رسیدن به معرفت، در یک علم خاص است (برنجکار، ص ۲۷). به عبارت دیگر روش، مجموعه مرحله به مرحله انجام یک فعالیت برای رسیدن به هدف معین است (واسطی، ۱۳۹۲: ص ۵۶). روش شناسی معادل واژه انگلیسی، متدولوژی^۱ است و عبارت است از مجموعه‌ای از روش‌ها و ضوابط برای انجام دادن فعالیتی به خصوص (صادقی، ۱۳۹۶: ص ۱۹۰).

روش شناسی، شناخت شیوه‌های اندیشه و راه‌های تولید علم در عرصه معرفت بشری است که موضوعش روش علم و معرفت می‌باشد (بزرگی، ۱۳۹۷: ص ۱۴). پس روش شناسی یعنی شناخت روشی که محقق، برای رسیدن به هدف تحقیق خود، به کار گرفته است (اعرابی، ۱۳۹۰: ص ۱۴).

۱. Methodology

روش شناسی رشته‌ای است که با بحث منطقی پیرامون روش‌های دستیابی به دانش و معرفت، شیوه عمل منظم و سیستماتیک و قاعده‌مند برای رسیدن معرفت، سروکار دارد و به استدلال می‌پردازد (دوایی، ۱۳۸۶: ص ۹۶).

روش پیشنهادی این مؤلف، دارای پنج گام به شرح زیر می‌باشد:

گام اول: شخصیت شناسی

در این مرحله هدف، شناسایی ویژگی‌های روان‌شناختی جامعه عصر نزول سوره است. در این مرحله ما به دنبال کشف رفتارهایی هستیم که در سوره، به آثار و پیامدهای مختلف فردی، اجتماعی و یا اخروی آن اشاره کرده است.

گام دوم: هدف شناسی (انگیزه شناسی)

در این مرحله، توجه پژوهشگر به اهداف و انگیزه‌هایی است که موجب ایجاد چالش‌ها و مشکلاتی در جامعه عصر نزول شده است. در واقع مهم‌ترین گام در این مرحله کشف اهداف و انگیزه‌های درونی افراد جامعه عصر نزول است. به عبارت دیگر در این مرحله است که پژوهشگر به تحلیل روان‌شناختی رفتارها و پدیده‌های روانی مردم عصر نزول سوره می‌پردازیم، چرا که از دیدگاه روان‌شناختی، همه رفتارهای ارادی انسان‌ها، از علل و عوامل درونی به نام انگیزه‌ها و اهداف، نشأت می‌گیرند. بنابراین رفتارهای فردی و اجتماعی افراد در جوامع مختلف، نشانگر سطح اهداف و انگیزه‌های درونی آن‌ها و مقیاسی برای رشد و پیشرفت شخصیتی افراد آن جامعه می‌باشد.

گام سوم: شبکه شناسی

بعد از بررسی علل و زمینه‌های درونی رفتارهای فردی و اجتماعی در عصر نزول، نوبت به کشف شبکه ارتباطی بین علل و زمینه‌های به دست آمده از آیات مختلف، می‌رسد. در این مرحله است که ما به یک علت واحد در آسیب‌شناسی رفتارهای فردی و اجتماعی مردم عصر نزول می‌رسیم.

گام چهارم: نیاز شناسی

در این مرحله با توجه به آسیب‌شناسی انجام شده در مورد جامعه عصر نزول، نیازهای واقعی جامعه با توجه به شرایط جامعه عصر نزول، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

گام پنجم: راهکار شناسی

بعد از مرحله نیاز شناسی، نوبت به مرحله راه کارشناسی می‌رسد. در این مرحله روش‌ها و راهکارهای مقابله با آسیب مورد نظر در سوره، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

مبانی شناسی

هر رشته از دانش‌ها و معارف انسان، بر پایه‌ای مبانی و باورداشتهای پیشین مبتنی است. بر اساس آنچه گفته آمد، فهم و معرفت دینی، دانشی نظری است که بر اساس یک سری مبانی و باورداشتهای پایه بدیهی یا اثبات شده فلسفی، معرفت شناختی، زبان شناختی و ... استوار است که شناخت حقایق دینی و کشف مراد شارع، بر اساس پذیرش آن مبانی و پیش باورها، انجام می‌شود (شاکرین، ۱۳۹۰: ص ۵۲). مبانی مورد نظر در استخراج مفاهیم آسیب‌شناختی از سوره حجرات عبارت است از:

۱. هدفمندی قرآن

در این که نزول قرآن، دارای اهداف از پیش تعیین شده است، شکی نیست، زیرا صدور دین از ناحیه خدای حکیم، مستلزم هدف‌داری دین است، چرا که فعل حکیم، بدون غایت نیست. آفرینش دین سرشته انسان و ارسال رسولان و انزال کتب، همه، اموری غایتمند و هدف دارند و هدف اساسی از آن‌ها، جز کمال و سعادت بشریت، نتواند بود (شاکرین، ۱۳۹۰: ص ۲۱۱). عدلیه قائلند که اگر افعال الهی را فاقد هرگونه غرض و هدف به معنای فایده داشتن فعل، بدانیم، با صفت حکمت خداوند سازگار نخواهد بود، زیرا لازمه حکیم دانستن خداوند، غرض داشتن افعال وی است. چرا که فعل فاقد غرض و غایت، لغو و عبث خواهد بود و انجام عبث عقلاً، قبیح است و آن جا که ارتکاب کار قبیح از سوی خداوند محال است، ممکن نیست افعال او عبث باشد. در نتیجه تمام افعال الهی، غایتمند و دارای غرض و هدف است (علی تبار فیروزجایی، ۱۳۹۰: ص ۷۰). بنابراین تمام افعال الهی، اعم از افعال تکوینی و افعال تشریحی هدفمند می‌باشند (همان، ص ۷۵). بنابراین شکی نیست که قرآن که معجزه جاوید پیامبر اسلام صلوات الله علیه است، نمی‌تواند بدون هدف، نازل شده باشد (رضایی، ۱۳۹۶: ص ۹۱۸). این مسأله، یعنی هدف‌داری دین و بالخصوص هدف‌داری قرآن، گشاینده زاویه نگرش خاصی در نگاه به دین و روشی برای فهم و معرفت دینی، یعنی فهم ناظر به هدف است (شاکرین، ۱۳۹۰: ص ۲۱۱).

۲. نیازمندی انسان

نیاز در لغت به معنای کمبود و فقدان و در معنای اصطلاحی، نیاز به نیروی ذهنی اطلاق می‌شود که موجب انگیزش و سرزدن رفتاری خاص از آدمی می‌گردد، تا نیاز پیدا شده، رفع گردد (جمعی از اساتید، ۱۳۷۷: ص ۵۵). این که انسان چه نیازهایی دارد در میان روان‌شناسان مورد بحث و گفتگو است (نصری، ۱۳۸۵: ص ۲۹۲). ولی به طور کلی از یک نظر می‌توانیم

نیازهای انسانی را به چند دسته تقسیم نماییم: ۱. نیازهای نظری و عملی: از یک منظر می توان نیازهای انسان را به قسم تقسیم کرد: نیازهایی که مربوط به حوزه فکر و اندیشه می شود (نظری) و نیازهایی که مربوط به حوزه رفتار و کردار می شود (عملی). ۲. نیازهای مادی و معنوی: با توجه به دو بُعدی بودن انسان، یک دسته نیازهای مادی و معنوی برای زندگی مادی در این دنیا دارد و یک دسته نیازهای معنوی برای بُعد روحی و معنوی و اخروی دارد. ۳. نیازهای فردی و اجتماعی: از منظری دیگر، انسان یک زندگی اجتماعی دارد و برای این زندگی اجتماعی نیازهایی دارد که بتواند، که بتواند رابطه خود را با دیگران تنظیم کند و یک زندگی فردی دارد که این نوع زندگی فردی نیز، نیازهای خاصی دارد که باید به آن توجه بشود (حیدری فر، ۱۳۹۶: ص ۲۱). در همین راستا یکی از نیازهای اساسی مربوط به حوزه فکر و اندیشه، نیاز به آسیب شناسی و شناخت عوامل آسیب زا در مسیر رشد و کمال انسانیت است.

۳. قرآن و نیازهای انسان

انسان ها، نیازهایی دارند و دین، هدفش تأمین این نیازهاست (جوادی آملی، ۱۳۸۰: ص ۲۷). طبیعتاً خداوند متعال از نزول قرآن کریم بر قلب پیامبر صلوات الله علیه، اهدافی را مد نظر داشته است و به طور طبیعی این اهداف در رابطه با انسان هستند، چرا که خداوند قرآن را برای هدایت انسان، فرستاده است، پس در این میان، مطالعه انسان شناختی و هدف شناسی قرآن، باید به همراه هم مورد مطالعه قرار گیرند، چرا که ما در اصل، باید با شناخت صحیح از انسان و اهدافی که قرآن کریم در مورد او بیان کرده است و سپس با جمع بندی میان این دو، اهداف جامع و صحیح از نزول قرآن کریم را به دست آوریم (چهری، ۱۳۸۸: ص ۱۴).

در منظر استاد جوادی آملی، میان نیازهای انسان و اهداف قرآن، تناسب وجود دارد، و هر چه شناخت ما از نیازهای انسان به هدایت، بیشتر می شود، بر شناخت اهداف قرآن، توفیق کامل تری می یابیم (بهجت پور، ۱۳۹۴: ص ۵). قرآن، درباره روش های تأمین نیازهای مادی و

معنوی انسان‌ها، توصیه‌ها و راهکارهای ویژه‌ای ارائه کرده است، تا جامعه اسلامی به آسیب مبتلا نشود (مرویان حسینی، ۱۳۸۳: ص ۱۵).

قرآن کریم نیز، با توجه به هدف «یهدی الی الرشد بودنش»، به نیاز انسان در جهت شناخت عوامل و موانع رشد (آسیب‌شناسی)، توجه جدی نموده است. بنابراین روش درست و صحیح این است که اگر قرآن کریم، تمام نیازمندی‌های هدایتی بشر [از قبیل نیازمندی‌های شناختی در عرصه عوامل آسیب‌زای رشدی] را ذکر کرده است، پس ما باید ابتدا به قرآن مراجعه کنیم و این نیازها را استخراج کنیم تا بفهمیم قرآن، چه نیازهایی را برای هدایت لازم می‌داند نه این که نیازهای تصور شده خودمان را از قرآن استخراج کنیم و دنبال پاسخ آن باشیم (حیدری فر، ۱۳۹۶: ص ۲۵).

یافته‌ها

۱. بررسی رفتاری جامعه عصر نزول

اولین گام در راستای آسیب‌شناسی رفتاری در جامعه عصر نزول سوره حجرات، شناسایی رفتارهای نابهنجار اجتماعی، در عصر نزول سوره حجرات است که در بعضی از تفاسیر از آن با عنوان «فضای نزول سوره» نام برده می‌شود. فضای نزول که مربوط به مجموع یک سوره است، بررسی اوضاع عمومی، اوصاف مردمی و شرایط ویژه‌ای است که در مدت زمان نزول یک سوره در حجاز و خارج آن وجود داشته است. کشف و پرده برداری از این ویژگی‌ها و شرایط و تبیین آن در آغاز هر یک از سوره‌ها، ترسیم فضای نزول آن سوره خواهد بود (جوادی آملی، ۱۳۸۳: ج ۱، ص ۲۳۶).

برای ترسیم فضای نزول سوره، لازم است که به همه شواهد درون متنی و برون متنی سوره که بیانگر چالش‌هایی‌اند که سوره در صدد پاسخ گفتن به آن‌هاست، توجه کرد. یکی از

روش‌های درون متنی برای کشف چالش‌ها و ویژگی‌های رفتاری جامعه عصر نزول سوره، توجه به گزاره‌های خبری و انشایی موجود در خود سوره است (خامه گر، ۱۳۹۶: ص ۳۵۴). به عبارت دیگر، حالات انسانی و شرایط محیطی مخاطبان سوره، در گزاره‌های اخباری و انشایی سوره منعکس شده است. بدون تردید خبرهای قرآن واقع نما هستند و دقیقاً آنچه را که رخ داده است، گزارش می‌کنند و گزاره‌های انشایی قرآن، سخنانی بجا و حکیمانه‌اند و مطابق نیاز هدایتی مخاطبان قرآن است (الهی زاده، ۱۳۸۷: ص ۲۳). با حفظ این مقدمات وارد شناسایی رفتارهای مخاطبین سوره حجرات می‌شویم:

بخش اول:

در این بخش که از آیه اول تا آیه هفتم، شامل می‌شود، به ویژگی‌های رفتاری مخاطبین عصر نزول این سوره با خداوند و فرستاده او می‌پردازد. از مجموع جملات انشایی و اخباری موجود در این آیات، چنین استنباط می‌شود که برخی از مؤمنین، گاهی نظر و دیدگاه خودشان را بر نظر و حکم کتاب و سنت، مقدم می‌کردند (ای کسانی که ایمان آورده‌اید در برابر خدا و پیامبرش [در هیچ کاری] پیشی مجوید و از خدا پروا بدارید که خدا شنوای داناست) و طبق دیدگاه خودشان عمل می‌کردند و یا هنگام ارتباط کلامی با حضرت، با صدایی بالاتر از صدای حضرت با ایشان صحبت می‌کردند (ای کسانی که ایمان آورده‌اید صدایتان را بلندتر از صدای پیامبر مکنید و همچنانکه بعضی از شما با بعضی دیگر بلند سخن می‌گویند با او به صدای بلند سخن مگویند مبادا بی آنکه بدانید کرده‌هایتان تباه شود) و گویی خود را هم ردیف رسول خدا و شاید بالاتر از ایشان می‌پنداشتند و در برخی از موارد، انتظار داشتند که رسول الهی، از نظر آن‌ها تبعیت نماید (و بدانید که پیامبر خدا در میان شماست اگر در بسیاری از کارها از [رأی و میل] شما پیروی کند قطعاً دچار زحمت می‌شوید لیکن خدا ایمان را برای شما دوست داشتی

گردانید و آن را در دل‌های شما بیاراست و کفر و پلیدکاری و سرکشی را در نظرتان ناخوشایند ساخت آنان ره‌یافتگان‌اند).

بخش دوم:

در بخش دوم که از آیات هشتم تا دوازدهم می‌باشد، به نحوه ارتباط مخاطبین سوره، با مؤمنین دیگر اشاره می‌کند که با توجه به گزاره‌های اخباری و انشایی موجود در این دسته از آیات، به نظر می‌رسد برخی از طوایف مسلمان، با طوایف مسلمان دیگر به جنگ و خونریزی می‌پرداختند و یا به مسخره کردن یکدیگر و گمان بد و تجسس در کار یکدیگر و غیبت کردن مشغول بودند (ای کسانی که ایمان آورده‌اید نباید قومی قوم دیگر را ریشخند کند شاید آنها از این‌ها بهتر باشند و نباید زنانی زنان [دیگر] را [ریشخند کنند] شاید آنها از اینها بهتر باشند و از یکدیگر عیب مگیرید و به همدیگر لقب‌های زشت مدهید...).

بخش سوم:

در بخش آخر از این سوره، دوباره به نحوه ارتباط برخی از مسلمانان با رسول گرامی اسلام صلوات الله علیه می‌پردازد که مدعی ایمان واقعی‌اند در حالی که در این ادعا، صادق نیستند (الهی زاده، ۱۳۸۷: ص ۲۵).

۲. بررسی انگیزه‌ها و اهداف رفتاری جامعه عصر نزول

دومین گام برای آسیب‌شناسی جامعه عصر نزول سوره، کشف اهداف و انگیزه‌هایی است که پی‌آمد آن‌ها، بعضی از رفتارهایی است که در سوره به آن اشاره شده است. برای رسیدن به این هدف، از تمام قرائن داخلی و خارجی موجود، استفاده خواهیم کرد.

الف- قرائن بیرونی: زمان نزول سوره

هرچند مفسران، زمان نزول سوره حجرات را اوایل سال ششم هجری دانسته‌اند ولی تتبع در روایات سبب نزول ذیل سوره حجرات و گزارش مورخان از وقایع پس از فتح مکه، نشانگر نزول این سوره در نیمه اول سال نهم هجری، مصادف با ورود و وفود به مدینه و اسلام آوری قبایل شبه جزیره است (کلباسی، ۱۳۹۷: ص ۷۹). این زمان، مصادف با اوج گرایش مردم به دین اسلام بوده است و مسلمانان بواسطه برتری‌های نظامی و اجتماعی که بر دیگران پیدا کرده بودند، زمینه ابتلا به خودشیفتگی و خودبرتربینی در آن‌ها، بسیار بیشتر از گذشته، بوده است. در چنین شرایطی ما با یک احساس نیاز بشایع و همگانی در اکثر مسلمانان عصر نزول به بهتر بودن، مواجه هستیم که موجب علاقه شدیدی به احساس بهتر بودن، در آن‌ها شده بود.

ب-قرائن درونی: محتوای سوره

بخش اول:

در بخش اول سوره، با مسلمانانی مواجه هستیم که در برابر خداوند و رسول الهی، رفتارهای محترمانه‌ای ندارند و گویی خود را بالاتر از این می‌دانند که رعایت احترام خداوند و رسولش را نمایند.

بخش دوم:

در آیات ابتدایی این بخش از سوره، سخن از برادری و عدم قتال با برادران ایمانی است. در تحلیل روانشناختی، افرادی که دارای روحیه خودشیفتگی و عجب هستند، سعی می‌کنند حتی به قیمت تجاوز به حقوق و حریم شخصی و اجتماعی دیگران، نداشته‌های خود را به دست آورده و جایگاه برتر خود را حفظ نمایند. (فقیهی، ۱۳۹۵: ص ۱۴۰). در آیه یازدهم این سوره، که مخاطب آن، عموم مردان و زنان مؤمن است، قرآن کریم به همه هشدار می‌دهد که از مسخره کردن دیگران، دروی نمایند، چرا که سرچشمه استهزاء و سخریه، همان حس برتربینی، توجه بیش از حد به ارزش‌های ظاهری، کبر و غرور است (شکر بیگی، ۱۳۹۶:

ص ۸۱). همچنین این احساس برتری و خودشیفتگی، گاهی موجب می‌شود که افراد با بزرگ‌نمایی نقاط ضعف اطرافیانش، از طریق بدگویی و عیب جویی، سعی کنند واقعیت‌های موجود در مورد برتری‌های ایشان را مخفی و یا کمرنگ نمایند (فقیهی، ۱۳۹۵: ص ۱۳۸). در ادامه این آیه تصریح می‌کند که «احتمال بدهید که دیگران از شما بهتر باشند»، که این هم دلالت دارد که این گروه از مسلمانان، از حیث شناختی، خودشان را بهتر از دیگر مسلمانان می‌دانستند.

بخش سوم:

در بخش سوم سوره حجرات نیز با نمونه‌های دیگری از این احساس برتری منفی مواجه می‌شویم که در آن برخی از مسلمانان، خودشان را در جایگاه بسیار والای ایمانی، می‌دیدند و حتی پا را فراتر از این گذاشته و به خاطر داشتن این مقام، بر خداوند و رسول خدا صلوات الله علیه، منت می‌گذارند. در تحلیل روانشناختی این نوع رفتار می‌توان گفت، افراد مبتلا به عجب و خودشیفتگی، با توجه به داده‌های خیالی خود، گاه دارایی‌ها و اوصافی را برای خود برمی‌شمرند که در حقیقت فاقد آن هستند. هم چنین، به سبب هر عمل نیک انجام داده یا ندادده‌ای در قبال دیگران، بر آنان منت گذاشته و انتظار تجلیل و دریافت پاداش دارند (فقیهی، ۱۳۹۵: ص ۱۲۵).

۳. بررسی شبکه بین رفتاری جامعه عصر نزول

از مجموع اهداف و انگیزه‌های رفتاری موجود در گزاره‌های اخباری و انشایی در این سوره، می‌توان نتیجه گرفت که احساس نیاز به برتری ایمانی، منشأ اصلی و اساسی رفتارهایی است که در سوره حجرات به آن‌ها اشاره شده است. فضای این سوره مبارکه، مقابله با بحران برتری طلبی برخی از مسلمانان است که رابطه مؤمنان با پیامبر صلوات الله علیه و دیگر مسلمانان را به مخاطره انداخته است (صبحی، ۱۳۸۷: ج ۴، ص ۱۷). در تحلیل روانشناختی،

اصولاً، احساس حقارت و کوچکی در برابر دیگران، در افراد یک احساس نیاز به احساس بهتر بودن را ایجاد می‌کند؛ چنین اشخاصی هدفشان را در تعاملات اجتماعی، کسب احساس بهتر بودن، قرار می‌دهند. از همین رو ما در مورد مخاطبین سوره حجرات، با جامعه‌ای روبرو هستیم که به دلیل غلبه ایمان بر شرک در فضای اجتماع، دارا بودن امتیاز ایمان، یک احساس بهتر بودن همراه با احساس برتری، به افراد دهد. لذا افرادی که دارای ایمان واقعی نیستند و خود را فاقد آن می‌بینند، علاقه زیادی به این احساس بهتر بودن ایمانی می‌کنند، تا جایی که گاهی بخاطر این احساس نیاز به بهتر بودن، از خداوند و رسول الهی، پیشی می‌گیرند (ای کسانی که ایمان آورده‌اید! در هیچ کاری) بر (حکم) خدا و پیامبر او پیشی نگیرید و از خداوند پروا کنید، که خداوند شنوا و دانا است).

۴. بررسی نیازهای جامعه عصر نزول

هنگامی که مشکل و چالش اصلی و اساسی جامعه عصر نزول سوره حجرات مشخص شد، نیاز واقعی جامعه عصر نزول سوره حجرات نیز مشخص می‌شود و آن درمان و پیشگیری و مدیریت این نوع احساس نیاز به احساس بهتر بودن، از حیث ایمانی است. از همین جا می‌توانیم به هدف و غرض اصلی سوره نیز احاطه پیدا نماییم.

۵. بررسی برنامه قرآن برای جامعه عصر نزول

قرآن، مجموعه عقاید و اخلاق و قوانین و مقرراتی اجرایی است که خداوند آن را برای هدایت بشر فرستاده است تا انسان در پرتو تعالیم آن، هوا و هوس خود را کنترل و آزادی خود را تأمین کند. زیرا دین الهی است که به حقیقت انسان و نیازهای او، توجه دارد و برنامه کامل و همه‌جانبه‌ای ارائه می‌کند که انتظارات او را از همه نظر، برآورده می‌سازد (جوادی آملی، ۱۳۸۰: ص ۲۷).

قرآن، درباره روش‌های تأمین نیازهای مادی و معنوی انسان‌ها، توصیه‌ها و راهکارهای ویژه‌ای ارائه کرده است، تا جامعه اسلامی به آسیب مبتلا نشود (مرویان حسینی، ۱۳۸۳: ص ۱۵). در واقع اولین قدم بعد از هدف‌گذاری، برنامه‌ریزی است. با توجه به آنچه گفته شد، سیر هدایتی سوره حجرات، پس از نیاز شناسی، بیان محتوا و برنامه‌ای است که خدای متعال برای رفع مشکلات، دفع تبعات و پیشبرد حرکت تکاملی حق ارائه کرده است صبحی، ۱۳۸۷: ج ۴، ص ۱۱).

در این سوره با نمونه‌های مختلف راهبرد بالابردن سطح شناختی مخاطبین سوره نسبت به پیامدهای مادی و معنوی عدم خودبانی و خود نگهداری، در موضوع احساس نیاز به احساس بهتر بودن هستیم. البته از آنجا که این نیاز به احساس بهتر بودن از نیازهای درونی و فطری انسان‌هاست، یک راهبرد دقیق، برای این احساس نیاز، بیان می‌کند ای مردم ما شما را از یک مرد و یک زن آفریده‌ایم و شما را ملت‌ها و قبیله‌ها گردانده‌ایم تا یکدیگر را بشناسید، محترم‌ترین و خوب‌ترین شما در نزد خدا متقی‌ترین شماست، خدا دانا و خبیر است (حجرات/ ۱۳).

نتیجه

- ۱- نگاهی عمیق به خطوط کلی سوره، نشانگر فرایندی آسیب شناسانه و منسجم به جهت کمال بخشی و سالم سازی ظرفیت‌های درونی انسان و مناسبات بیرونی در زندگی واقعی بشری است.
- ۲- آسیب شناسی سوره حجرات بیانگر این نکته مهم است که یکی از مهم ترین عوامل آسیب زا و موانع رشد و پیشرفت جوامع دینی و مذهبی، احساس برتری ایمانی و به عبارت دیگر خودشیفتگی دینی است.
- ۳- توجه به نیازهای روانشناختی افراد جامعه و کنترل و مدیریت این نیازها، گامی مهم در جهت رشد و پیشرفت آن جامعه خواهد بود، به این معنا که بجای آزاد گذاشتن و یا سرکوب نیازهای روانشناختی انسان‌ها، می‌بایست آن‌ها را مدیریت کرد و هنگام احساس انحراف و آسیب، آن را هدایت نمود.
- ۴- در هر عصر و زمانی بخاطر شرایط خاص حاکم بر آن، ما شاهد ظهور یک یا چند نیاز شایع و همه گیر در جوامع دینی هستیم. توجه به این اصل روانشناختی نیز گامی مهم در جهت پیشگیری و درمان و در نهایت رشد و پیشرفت آن جامعه، خواهد بود.
- ۵- احساس نیاز به بهتر بودن هرچند از نیازهای درونی و از لوازم حب به ذات، محسوب می‌شود ولی اگر همراه با خودکنترلی و خودبانی، نباشد، موجب عبور از خط قرمزها، در روابط فردی و میان فردی، در زندگی می‌شود و به دنبال آن، نیازمند به بازدارندگی می‌شود.

منابع

- ۱) اعرابی، محمد، استراتژی تحقیق پایدار، فصلنامه روش شناسی علوم اسلامی. سال هفدهم، بهار، شماره ۶۶، ۱۳۹۰.
- ۲) آقایی، محمدرضا، «آسیب شناسی جامعه دینی و نقش حکومت در آسیب‌زایی از آن از منظر نهج‌البلاغه»، فصلنامه معرفت، قم، موسسه امام خمینی، ش ۵۱، ۱۳۸۰.
- ۳) انوری، حسن، جمیله اخیانی، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، سخن، ۱۳۸۱.
- ۴) برنجکار، رضا، روش شناسی علم کلام، چاپ اول، نشر سمت، ۱۳۹۳.
- ۵) بزرگی، محمدرضا. فصل‌نامه علوم سیاسی، روش‌های پژوهش در حوزه آینده‌اندیشی، شماره ۱۴، ۱۳۹۷.
- ۶) بهجت پور، عبدالکریم، تحلیلی بر ساختار و آسیب‌شناسی جامعه نبوی، ماهنامه حکومت اسلامی، شماره ۸۱، پاییز ۱۳۹۵.
- ۷) بهجت پور، عبدالکریم، ارزیابی دیدگاه صاحب نظران در تبیین اهداف قرآن. ماهنامه قرآن شناخت، سال هشتم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۴.
- ۸) جوادی آملی، عبد‌الله، انتظار بشر از دین، قم، نشر اسراء، ۱۳۸۰.
- ۹) جوادی آملی؛ عبد‌الله، تسنیم، قم، نشر اسراء، ۱۳۸۳.
- ۱۰) چهری، مجید، اهداف نزول قرآن. دانشگاه علوم و معارف قرآن، رساله کارشناسی ارشد، ۱۳۸۸.
- ۱۱) حیدری فر، مجید، جامعیت معرفتی قرآن به دیده نیازمندی‌های بشر. مجموعه مقالات روش شناسی قرآن و علوم انسانی، نشر المصطفی، ۱۳۹۶.
- ۱۲) خامه گر، محمد، اصول و قواعد کشف استدلالی غرض سوره‌های قرآن، نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۶.

- ۱۳) دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران، روزنه، مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷.
- ۱۴) دوائی، مهدی، کندوکاوی بر ماهیت روش تدریس، تهران، نشر ارشاد و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۹.
- ۱۵) رضایی، شاه چمن، مجموعه مقالات روش شناسی قرآن و علوم انسانی، رابطه اهداف قرآن با اهداف علوم انسانی. قم: نشر المصطفی، ۱۳۹۶.
- ۱۶) سبحانی، جعفر، نظام اخلاقی اسلام، تفسیر سوره حجرات، نشر دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۰.
- ۱۷) سجادی، حسین، بررسی عجب از دیدگاه آیات و روایات، رساله کارشناسی ارشد، رشته فقه و معارف اسلامی، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۴.
- ۱۸) شاکرین، حمیدرضا، مبانی و پیش انکاره‌های فهم دین، تهران، نشر پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۰.
- ۱۹) شکر بیگی، نرگس، خوانش قرآنی از سرمایه اجتماعی با تأکید بر سوره حجرات، مجله دین و ارتباطات، شماره ۵۱، ۱۳۹۶.
- ۲۰) صادقی، اصغر، خطوط کلی روش تحقیق در منابع اسلامی، نشر آفاق، ۱۳۸۱.
- ۲۱) صبوچی، علی، راهنمای مربی تدبیر در سوره‌های قرآن کریم، ۱۳۸۷.
- ۲۲) طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصر خسرو، چاپ سوم، ۱۳۷۲.
- ۲۳) عبدالحمید واسطی، راهنمای تحقیق، نشر موسسه مطالعات کاربردی علوم و معارف اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۹۲.

۲۴) فقیهی، زهرا، اختلال شخصیت خودشیفته از منظر قرآن و حدیث، مجله پژوهش دینی، شماره ۳۳، زمستان ۲، ۱۳۹۵.

۲۵) فیروز جایی، علی تبار، رمضان، فهم دین. تهران، نشر پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۰.

۲۶) قرائتی، محسن، تفسیر سوره حجرات، نشر مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۰.

۲۷) کلباسی، زهرا، کاوشی در تاریخ‌گذاری سوره حجرات و نقش آن در نقد روایات ترتیب نزول، فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، سال بیست و سوم، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۷.

۲۸) گروهی از اساتید مرکز آموزش و مدیریت دولتی تهران، مقاله‌هایی درباره مبانی رفتار سازمانی و انگیزش، تهران، ۱۳۷۷.

۲۹) مرویان حسینی، محمود، نیازهای انسان از منظر آموزه‌های دینی و روان‌شناسی. چاپ اول، نشر استان قدس رضوی، ۱۳۸۳.

۳۰) مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الإسلامیة، چاپ دهم، ۱۳۷۱.

۳۱) نصری، عبدالله، انتظار بشر از دین. تهران: نشر موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۸۵.